

RƏQƏMSAL KİTABXANALARIN FORMALAŞDIRILMASI

Rəqsanə Əlihüseyn qızı Nağıyeva

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana,

Arxiv şöbəsinin müdiri

Yasamal rayonu, Hüseyn Cavid pros.129

reqsanenagiyeva2022@gmail.com

Açar sözlər: *rəqəmsal kitabxana, informasiya, sistemləşdirmə, kitabxana proqramları, insan-kompüter*

Ключевые слова: *электронная библиотека, информация, систематизация, библиотечные программы, человеко-компьютер*

Keywords: *digital library, information, systematization, library programs, human-computer*

Xülasə: Rəqəmsal kitabxanalar informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində meydana gələn, ənənəvi kitabxana anlayışından fərqli olaraq, bilik və məlumat resurslarına zaman və məkan məhdudiyyəti olmadan çıxış imkanı verən müasir informasiya platformalarıdır. Məqalədə rəqəmsal kitabxanaların yaradılması prosesi, əsas funksiyaları, təşkilati strukturu və idarəetmə mexanizmləri təhlil olunmuşdur. Rəqəmsallaşdırma standartları, texniki infrastruktur, müəllif hüquqları və istifadəçi ehtiyaclarının qarşılınması kimi aspektlər geniş şəkildə araşdırılır. Həmçinin müxtəlif növ rəqəmsal repozitariyalar — virtual, mövzu və müəssisə repozitariyaları haqqında məlumat verilmişdir. Məqalə rəqəmsal kitabxana layihələrinin uğurlu idarə olunması üçün planlama, proqram təminatı seçimi, məlumatların qorunması və ictimaiyyətə təqdimatı ilə bağlı praktik tövsiyələr verir. Ümumilikdə, məqalədə rəqəmsal kitabxanaların elm, təhsil və cəmiyyət üçün strateji əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Резюме: Электронные библиотеки — это современные информационные платформы, которые появились в результате развития информационных технологий и, в отличие от традиционного понятия библиотеки, предоставляют доступ к знаниям и информационным ресурсам без ограничений по времени и пространству. В статье анализируется процесс создания электронных библиотек, их основные функции, организационная структура и механизмы управления. Подробно рассматриваются такие аспекты, как стандарты оцифровки, техническая инфраструктура, авторское право и удовлетворение потребностей пользователей. Также приводится информация о различных типах цифровых репозиторий — виртуальных, предметных и корпоративных. В статье даются практические рекомендации по успешному управлению проектами электронных библиотек, включая планирование, выбор программного обеспечения, защиту данных и публичную презентацию. В целом в статье подчеркивается стратегическое значение электронных библиотек для науки, образования и общества.

Summary: Digital libraries are modern information platforms that have emerged as a result of the development of information technologies and, unlike the traditional concept of a library, provide access to knowledge and information resources without time and space restrictions. The article analyzes the process of creating digital libraries, their main functions, organizational structure and management mechanisms. Aspects such as digitization standards, technical infrastructure, copyright and meeting user needs are extensively examined. Information is also provided about various types of digital repositories - virtual, subject and enterprise repositories. The article provides practical recommendations for the successful management of digital library projects, including planning, software selection, data protection and public presentation. In general, the article emphasizes the strategic importance of digital libraries for science, education and society.

20-ci əsrin ortalarına qədər ənənəvi və klassik iş prinsiplərini qoruyub saxlayan kitabxanalar, əsasən nəşr edilmiş materialların toplanması, sistemləşdirilməsi və istifadəyə verilməsi ilə məşğul olmuşdur. 1960-cı illərdən başlayaraq, əsasən də, inkişaf etmiş ölkələrdə texnologiyanın təsiri ilə kitabxanaların strukturunda mühüm dəyişikliklər baş verməyə başlamışdır. Texnoloji irəliləyişlər sayəsində, ənənəvi kitabxanalardan fərqli olaraq, elektron kitabxanalar istifadəçilərə zaman və məkan məhdudiyyəti olmadan məlumat toplama imkanı yaradır. Bu yolla, istifadəçilər dünyanın istənilən nöqtəsindən ehtiyac duyduqları məlumata rahatlıqla çıxış əldə edə bilirlər [6].

Kitabxana və informasiya elmləri sahəsində aparılan elmi araşdırmalara nəzər saldıqda, “virtual kitabxana”, “elektron kitabxana” və “divarsız kitabxana” kimi müxtəlif terminlərlə ifadə edilən rəqəmsal kitabxana anlayışının ilk dəfə 1945-ci ildə Vannevar Buşun “Atlantic Monthly” adlı jurnalında dərc edilmiş “As We May Think” (Düşünə bildikcə) adlı məqaləsində irəli sürüldüyü məlum olur. 1993-cü ildə internetin kəşfi və sürətlə inkişafı sayəsində rəqəmsal kitabxanaların təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur [4, s.386].

Rəqəmsal kitabxanalar tarixindəki ilk ciddi təşəbbüs 2000-ci ildə ABŞ-ın Milli Kitabxanası olan Konqres Kitabxanasının başlatdığı “Milli Rəqəmsal Kitabxana Proqramı” (NDLP) çərçivəsində reallaşdırılmışdır. Bu proqram, geniş istifadəçi kütləsinə açıq olan ilk veb əsaslı rəqəmsal kitabxana xidmətlərindən biri hesab edilir. Rəqəmsal kitabxanalar təkcə kitabxana və informasiya sistemlərini deyil, həm də məlumat əldə etmə texnologiyalarını və insan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsini əhatə edən çoxşaxəli və kompleks bir quruluşa malikdir. 1994–1998-ci illər arasında icra olunmuş “Rəqəmsal Kitabxanalar Təşəbbüsü” (Digital Libraries Initiative) bu sahədəki ən vacib layihələrdən biri kimi qiymətləndirilir [6].

“Milli Elm Fondunun” açıqladığı tərifə görə, rəqəmsal kitabxana – bilik istehsalı, tədqiqi və istifadəsinə yönəlmiş texnoloji imkanlar toplusudur. “Kitabxana və İnformasiya Resursları Şurası” isə rəqəmsal kitabxanayı “istənilən yerdən əldə oluna bilən və elektron formatda mənbəyə malik kitabxana” kimi səciyyələndirir. Rəqəmsal Kitabxana Federasiyasının yanaşmasına əsasən belə tərid edilir: rəqəmsal kitabxana – rəqəmsal kolleksiyaların seçilməsi, idarə olunması, onlara intellektual çıxışın təmin edilməsi, qorunması və uzunmüddətli istifadəsinə təmin edən, bu iş üçün ixtisaslaşmış kadr və texniki resurslara malik müəssisədir. Bunun sayəsində, müxtəlif icmalar və istifadəçi qrupları bu mənbələrdən effektiv və qənaətlə şəkildə faydalana bilirlər.

Rəqəmsallaşdırma prosesi, strukturlaşdırılmamış və elektron sistemlər tərəfindən qəbul edilməyən bilik formalarının, rəqəmsal mühitdə tanınacaq şəkildə strukturlaşdırılmış formaya çevrilməsi prosesi kimi xarakterizə olunur. Bu prosesin həyata keçirilməsində əsas məqsədlərdən biri informasiya resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, orijinal materialların qorunub-saxlanması və iqtisadi səmərəliliyin təmin olunmasıdır.

Rəqəmsallaşdırma prosesinin əsas tərkib hissəsinə müəlliflər, fiziki informasiya daşıyıcıları, rəqəmsallaşdırma texnologiyaları, rəqəmsal fayllar, kataloqlaşdırma üsulları, rəqəmsal obyektlər, kitabxana proqramları və istifadəçilər daxildir. Rəqəmsallaşdırmanın faydaları isə: nadir və az istifadə olunan kolleksiyalara çıxışın artırılması, vizual materialların daha əlverişli təhlili və istifadəsi, indeksləşdirmə və vizual keyfiyyətin artırılması sayəsində əsərlərin daha yaxşı başa düşülməsi, tədris və öyrənmə məqsədilə müvafiq mənbələrin yaradılması, cəmiyyətin mədəni irsə çıxışının təmin olunması və bu irsin qorunaraq gələcək nəsillərə ötürülməsidir [5, s.267].

Rəqəmsallaşdırmanın keyfiyyətinə təsir edən əsas amillər isə məlumat daşıyıcılarının sayı, növü və fiziki vəziyyətidir. Bu prosesi mürəkkəbləşdirən faktorlar arasında müəlliflik hüquqları, rəqəmsal versiyaların mövcudluğu və yüksək maliyyət ön plana çıxır. Müəlliflik hüquqları, rəqəmsallaşdırılmış materialın ictimaiyyətin istifadəsinə təqdim edilməsində hüquqi məhdudiyyətlər yarada bilər. Avropa İttifaqı ölkələrinin bir çoxunda bu cür materialların kitabxana daxilində istifadəsinə icazə verilsə də, internet üzərindən yayımlanmasına xüsusi məhdudiyyətlər tətbiq olunur.

Rəqəmsallaşdırma prosesinin beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə aparılması üçün ABŞ Konqres Kitabxanası tərəfindən hazırlanmış texniki standartlara dair sənədlərin öyrənilməsi tövsiyə olunur. Bunlara məlumatların qeydiyyatı, kodlaşdırma, rabitə standartları və protokollar daxildir. Rəqəmsal kitabxana qurulmasına qərar verildikdə, ilk mərhələ bu layihənin planlaşdırılması olmalıdır. Planlama mərhələsində sistemin uğurlu şəkildə qurulması və idarə olunması üçün bütün iş axınları detallı şəkildə müəyyənləşdirilməlidir. AccessIT (2011) tərəfindən təklif olunan əsas rəqəmsallaşdırma mərhələləri aşağıdakılardır [2, s.657]:

1. Rəqəmsallaşdırılacaq materialların seçilməsi;
2. Materiala aid metadataların hazırlanması;
3. Uyğun texniki vasitələrin seçilməsi və materialın skan edilməsi;
4. Qrafik proqramlarla əldə edilən görüntülərin redaktə edilməsi;
5. Materialın veb təqdimat versiyasının hazırlanması;
6. Əsas rəqəmsal nüsxənin təhlükəsiz şəkildə saxlanması;
7. Materialın rəqəmsal kitabxanada yayımlanması.

Bu prosesin həyata keçirilməsi üçün müvafiq rəqəmsal kitabxana proqram təminatına ehtiyac vardır. İstifadəçilər ya öz rəqəmsal kitabxanalarını yaratmaq üçün proqram təminatı əldə etməli, ya da başqa qurumlarla əməkdaşlıq protokolu çərçivəsində onların rəqəmsal kitabxanalarında materialları yerləşdirməlidirlər. Əgər müstəqil kitabxana qurulursa, istifadə ediləcək proqram təminatı metadataların idarə olunması və formatların dəstəklənməsi baxımından diqqətlə seçilməlidir.

Rəqəmsal kitabxanaların yaradılmasında əsas məqsədlərdən biri hər hansı təşkilata məxsus informasiya mənbələrinin rəqəmsal formaya keçirilməsi, eləcə də həmin təşkilat tərəfindən artıq rəqəmsal şəkildə yayımlanmış materialların toplanması, qorunması və istifadəsinin təşkilidir. Bu cür informasiya bazaları elmi ədəbiyyatda çox zaman informasiya repozitariyası termini ilə ifadə olunur. Tarixi baxımdan bu anlayış, müəyyən tematik və ya dövrü çərçivədə toplanmış çap materiallarının — kitablar, elmi monoqrafiyalar, məqalələr, tezislər və dissertasiyalar daxil olmaqla — bir araya gətirilməsi və ya institutlara bağlı müəlliflər tərəfindən hazırlanan mənbələrin saxlanması kontekstində geniş tətbiq edilmişdir. Müasir dövrdə bu tip repozitariyalar əsasən rəqəmsal formada təşkil edilir və müxtəlif növlərə bölünür: virtual repozitariyalar (tamamilə rəqəmsal kolleksiyalardan ibarət olanlar), mövzu repozitariyaları (müəyyən sahə və ya sahələrə yönəlmiş fondlar) və müəssisə repozitariyaları (təşkilat daxilində qurulan arxivlər və fondlar).

“Elmi Nəşrlər və Akademik Resurslar Koalisiyasının” (SPARC) təqdim etdiyi mövqeyə əsasən, müəssisə repozitariyalarının dörd əsas xüsusiyyəti vardır:

- maliyyələşmə və idarəetmə birbaşa müəssisə tərəfindən həyata keçirilir;
- məzmun baxımından əsasən elmi materiallara yönəlmişdir;
- zamanla genişlənən və davamlı xarakter daşıyır;
- digər açıq giriş sistemləri ilə qarşılıqlı informasiya mübadiləsi aparmaq potensialına malikdir

[1, s.114].

Bəzi repozitariyalar yalnız rəqəmsal və onlayn formatda təqdim olunsada, kitabxana və arxivlərin çoxu daha çox seçilmiş, ictimaiyyətə açıq ilkin mənbə materiallarını rəqəmsallaşdırmağa üstünlük verir. Mövzuya əsaslanan repozitariyalar isə, virtual repozitariyalardan fərqli olaraq, həm fiziki, həm də rəqəmsal materialların birgə istifadəsini nəzərdə tuta bilər. Belə fondlar adətən dövlət qurumları, universitetlər və ya elmi-tədqiqat müəssisələrinin tərkibində formalaşdırılır. Mövzu repozitariyalarının bir qismi açıq girişli materiallar təqdim etsə də, digərləri müəlliflik hüquqları ilə qorunan və yalnız müəssisədaxili şəbəkə üzərindən və ya parol vasitəsilə əlyətərli olan mənbələrdən ibarət ola bilər.

Ədəbiyyat

1. *Məmmədova V.*, Ali Təhsil Müəssisələrinin Rəqəmsal Kitabxana Mühitində İri Miqyaslı Verilənlərə Çıxışı və İstifadəlilik Məsələləri, Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, “E-kitabxanaların formalaşması problemləri” respublika elmi-praktiki konfransı Bakı, 15 aprel 2016-cı il, s.111-116.
2. *Chowdhury S., Landoni M., and Gibb F.*, “Usability and impact of digital libraries: a review,” *Online Information Review*, 2006, vol. 30, pp. 656-680.
3. MCGINTY, J. (2001). Developing a digital library: scala requires partnership. <http://www.ala.org/acrl/publications/whitepapers/nashville/mcginty>
4. *Schwartz C.*, “Digital libraries: an overview,” *The Journal of Academic Librarianship*, 2000, vol. 26, pp. 385-393.
5. *Stewart R., Narendra V., and Schmetzke A.*, “Accessibility and usability of online library databases,” *Library Hi Tech*, 2005, vol. 23, pp. 265-286.
6. WILENSKY, R. (1995). UC Berkeley's Digital Library Project. *Communications of the ACM*, 38(4), 60.